

מצבת רבי ברוך, אבי מהר"ם מרוטנבורג

לזכר ר' אברהם ארן ז"ל
שטרסבורג - שדה אליהו
בני דורו היה מכלכל / בדיעה מוסר השכל

ר' ברוך בר מאיר, אביו של מהר"ם מרוטנבורג, חי בוורמייזא ושם נקבר¹. על קברו הונחה מצבה גדולה במיוחד, ועליה נרשם נוסח מפויט ארוך². המצבה נידונה בכמה מחקרים מאז אמצע המאה התשע עשרה³. המצבה עצמה נהרסה כנראה בשנות מלחמת העולם השנייה, אך נותר ממנה תצלום מצוין מעשה ידיו של כריסטיאן הרבסט, שפורסם ב-1913⁴.

נוסח המצבה הוא בן 14 מחרוזות (שורות), ותבניתו היא 'משולש ספרדי': כל מחרוזת היא בת שלוש צלעיות, וכל צלעית היא בת שלוש או ארבע הטעמות (מילים). החריזה היא מעין אזורית: חריזה פנימית של שתי הצלעיות הראשונות, וחרוז אחיד בסופי המחרוזות (א / א / ב // ג / ג / ב // ד / ד / ב // וכו'). התבנית וצורת החריזה

1 על ר' ברוך בר מאיר עיין S. Back, R. Meir ben Baruch, Frankfurt A.M., 1896, pp. 6-16; א"א אורבך, בעלי התוספות², ירושלים תש"מ, עמ' 522-523; ש' עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, ירושלים תשע"ב, עמ' 34-38; 72. מאמר זה נכתב לפי עצת פרופ' שמחה עמנואל ובסיועו, ואני מודה לו על עזרתו הרבה. תודתי נתונה גם לפרופ' שולמית אליצור על הערותיה, ביחוד לגבי הביאור שלהלן.

2 'פיוט' הוא שיר המיועד להשתלב בתפילה בבית כנסת או בסעודות מצוה וכד', ולכן נוסחי שיר המופיעים על מצבות אינם באמת 'פיוטים' אלא 'שירים'. כאן נכנה את נוסח המצבה 'נוסח מפויט', כי לפי תוכנו גם הוא חלק מן התרבות הדתית של יהודי אשכנז בימי הביניים.

3 עיין ל' לוויזון, נפשות צדיקים, פרנקפורט 1855, מס' 16 (עמ' 27-31); בק (לעיל, הערה 1), עמ' 7-8; אורבך (לעיל, הערה 1), שם; ב"צ דינור, 'ישראל בגולה, ירושלים תשכ"ח, ב (3), עמ' 236 ובהערות בעמ' 347. לפי דברי לוויזון המצבה גבוהה מעל הקרקע 6 רגל (כ-180 ס"מ) ורוחבה 5 רגל (כמטר וחצי).

4 התצלום (המצורף גם למאמר זה, וראה גם להלן, הערה 9) כלול בחוברת הצילומים של בית הקברות היהודי העתיק בוורמייזא שהוציא לאור כ' הרבסט (Christian Herbst, Der alte israelitische Friedhof zu Worms a. Rh., 1913). הרבסט (1859-1929), איש וורמס, התמחה בצילום אומנותי של נוף. תודתי לגב' Dorothee Kirchgässner מן הארכיון של וורמס על אישור פרסום התמונה, ועל שהפנתה אותי לפרסום תיירותי של Otto Böcher, לפיו המצבה של ר' ברוך נהרסה ב-1945 בעת הפצצות בנות הברית על מסילת הרכבת המקומית (גם מצבות אחרות ניזוקו, חלקן עבר שיקום ארוך).

הגיעה לאשכנז מספרד דרך צרפת, והיא נקלטה באשכנז בעיקר מאמצע המאה השתים עשרה ואילך. נביא תחילה את נוסח המצבה עם ביאור⁵. אחר כך נדון בכמה היבטים העולים ממנו.

לזכר צדיק לברכה / ציון זה נערכה / עלי מעשיו הישרים
הוא הכה את הארי / ביום שלג ברי / נשא לעזרת צור בגיבורים
ותלמידו בפיו ערוך / הוא הרב ר' ברוך / ב'מ'ז'ל' צדק ראש הרים
גבר חכם בעוז עלה / במסילה העולה / ליושבי גנים חברים

ביאור: 1 **לזכר צדיק לברכה**: כדי להזכיר צדיק זה לברכה, ע"פ משלי י, ז. **ציון זה**: מצבה זו. **נערכה**: הוקמה וסודרה, ולשון הנקבה מוסב על המצבה. **עלי**: בגלל. 2 **הוא הכה את הארי ביום שלג**: ע"פ שמ"ב כג, כ: 'ובניהו בן יהודע בן איש חיל (חי כתיב)... והוא ירד והכה את הארי בתוך הבאר ביום שלג'. ונדרש על הצדיקים בבבלי ברכות יח ע"א-ע"ב: 'בן איש חי, אטו כולי עלמא בני מתי נינהו? [וכי רק הוא איש חי?] אלא, בן איש חי - שאפילו במיתתו קרוי חי... והוא ירד והכה את הארי בתוך הבור ביום השלג... דתנא סיפרא דבי רב ביומא דסיתוא' [ששנה ספר 'תורת כהנים' ביום חורף]. והכוונה שר' ברוך היה כבניהו בן יהודע, שהתמיד בלימודו גם בתנאים קשים (ואולי רומז שהתמיד בלימודו גם בימות החורף הקרים). **שלג ברי**: שלג של המלאך 'פרי', האחראי על הגשמים (ועיין להלן). **נשא לעזרת צור בגיבורים**: ע"פ שופטים ה, כג: 'לעזרת ה' בגבורים'. גבורי החיל הם תלמידי החכמים, ור' ברוך נשא בעול לעזרת ה', והכוונה ללימוד התורה. 3 **ותלמידו**: נראה שצ"ל 'ותלמודו' (וכותב המצבה טעה). וע"פ בבלי מעילה יז ע"א (ועוד): 'תלמוד ערוך בפיו של רבי אלעזר בר רבי יוסי'. והכוונה שר' ברוך זכר את תלמודו והוא היה סדור בפיו. **במזל צדק ראש הרים**: ע"פ בראשית רבה מב (מג) ג (מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 418) בעניין אברהם: '...מזל צדק היה מאיר לו'. וכאן הכוונה שדמותו התעצמה בזכות מעשי אמת וצדק. אותיות 'במזל' נקודות מעליהן לסימון ראשי תיבות: 'בן מאיר זכור לטוב' (ועיין להלן). 4 **גבר חכם בעוז**: משלי כד, ה, ונדרש על בועז, שבעוז ובחכמה נתגבר על יצרו (ויקרא רבה כג, יא [מהדורת מרגליות, עמ' תקמה]). וכאן נראה שר' ברוך היה חכם בתורה שנקראת עוז (ספרי דברים שמג, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 398, ועוד). **עלה במסילה העולה**: לשון דה"א כו, טז, והכוונה שעלה לגן עדן. **ליושבי גנים חברים**: אל הצדיקים היושבים בגן עדן, על פי בבלי בבא בתרא עה ע"א: 'עתיד הקדוש ברוך הוא לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של לויתן, שנאמר: יכרו עליו חברים... ואין חברים אלא

5 בכמה מקומות בביאור נוסף ניקוד למילים, כדי להקל על ההבנה.

5 בשם טוב בא להתקרב / עבודתו עדי ערב / ערב ובקר הטרים
 והיה אמונת עתו / מראשיתו עד אחריתו / אשר קבע בכל שחרים
 גבר ישיש ותחכמוני / יפה עין ואדמוני / היה אדיר באדירים
 והוא נאסף אל ה'א'ה'ל / למחזות טוב אור יהל / עם משכילים מזהירים
 ומצא חן ושכל טוב / בשיבתו כגן רטוב / כמו בימי הנעורים

תלמידי חכמים, שנאמר (שיה"ש ח, יג): היושבת בגנים חברים מקשיבים'. ואפשר לפרש שר' ברוך עלה בקביעות במסילה העולה אל בית המדרש, והפסוק 'היושבת בגנים חברים מקשיבים' וכו' נדרש בעניין תלמידי החכמים שבבית המדרש בבבלי שבת סג ע"א, שיהש"ז, ח, יג, ועוד. 5 **בשם טוב**: ע"פ בבלי ברכות יז ע"א: 'אשרי מי שגדל בתורה ועמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו, וגדל בשם טוב ונפטר בשם טוב מן העולם'. **בא להתקרב**: בא לחיי עולם הבא. **עבודתו עדי ערב**: ע"פ מדרש תהלים קד יח (מהדורת בובר, דף רכג): 'יצא אדם לפעלו ולעבודתו עדי ערב. אמר ר' אסי אלו בני אדם שמתעסקין בתורה מערב עד בוקר, שהן עתידין לקבל שכר'. **הטרים**: הקדים לבוא לבית המדרש, ואולי ר"ל שהקדים להגיע לפני הבוקר ולפני הערב. 6 **והיה אמונת עתו**: היה עוסק באמונתו ובלמודו, ע"פ אליהו רבה טו: 'כיון שבא אדם לידי מקרא ומשנה ומלמד מהן יראת שמים ומעשה הטוב, שהן זנין ומפרנסין ומכלכלין אותו עד שיכנס לבית עולמו, שנא' והיה אמונת עתך חוסן' וגו' (ישע' לג, ו). **עתו**: בכל עת. **מראשיתו עד אחריתו**: במשך כל חייו. **אשר קבע**: קבע עיתים ללימוד התורה. **בכל שְׁחָרִים**: בכל יום. 7 **ישיש ותחכמוני**: תלמיד חכם שהאריך ימים, ע"פ איוב יב, יב: 'בישישים חכמה וארך ימים תבונה'. ורומז גם לכך שהיה צנוע כדוד המלך, שעליו נדרש הביטוי '**תחכמוני**' (שמ"ב כג, ח) בבבלי מו"ק טז, ע"ב: 'תחכמוני - אמר לו הקדוש ברוך הוא, הואיל והשפלת עצמך - תהא כמוני'. **יפה עין ואדמוני**: כדוד שעסק בתורה והיה משפיל עצמו (ע"פ שמ"א טז, יב). **היה אדיר באדירים**: ר' ברוך היה גדול שבגדולים. 8 **והוא נאסף אל האהל**: נאסף לקברו. ונקוד מעל מילת 'האהל' כרמז לשנת פטירתו, היא שנת מ"א לאלף השישי (1281), ועיין להלן. **למחזות טוב אור יהל**: ר' ברוך יזכה למחזה של אור יהל (מאיר), האור הצפון לצדיקים בגן עדן. ואפשר שצ"ל 'למחזה', וכותב המצבה כתב בטעות 'למחזות'. 'אור יהל' ע"פ איוב לא, כו: 'אם אראה אור כי יהל'. **עם משכילים מזהירים**: עם תלמידי החכמים, ע"פ דנ' יב, ג: 'והמשכילים יזהירו כזהר הרקיע'. 9 **ומצא חן ושכל טוב**: זכה לקיים את הנאמר במשלי ג, ד: 'ומצא חן ושכל טוב' וכו'. **בשיבתו**: בזקנותו. **כגן רטוב**: כשהייתה נפשו רעננה כגן רטוב. הביטוי 'גן רטוב' נמצא בשרים ובפיוטים (עיין מילון בן יהודה עמ' 6560; מחזור ויטרי מהדורת הורוויץ, סימן רז, עמ' 186, ועוד). **כמו בימי הנעורים**: גם בצעירותו הייתה נפשו רעננה, וגם אז מצא חן ושכל טוב.

- 10 בני דורו היה מכלכל / בדיעה מוסר השכל / בשפתי חן היקרים
פרי צדיק מקור חיים / פרץ מעיין לכל איים / מפיק נופך וספירים
ארזים לא עממוהו / כאילו חי במותו הוא / קם בנו תחתיו לשרים
ויהי בחדש הראשון / אשר נכבה מאור אשון / ונס לחיו מפוארים
יהי שלום מנוחתו / צרור חיים רפידתו / עם צדיקים אבירים
- 15 אמן א' א' סלה

10 **בני דורו היה מכלכל:** היה מלמד את בני דורו מוסר ותורה. **מכלכל:** מפרנס, והכוונה מלמד. **בדיעה מוסר השכל:** ע"פ משלי א, ב-ג: 'לדעת חכמה ומוסר ... לקחת מוסר השכל', וע"פ נוסח ברכת חונן הדעת (אשכנז): 'דעה בינה והשכל' (ועוד). **בשפתי חן:** בדברי שפתי היפים, ע"פ תהל' מה, ג: 'יפית מבני אדם הוצק חן בשפתותיך'. **היקרים:** החשובים (אולי ע"פ משלי כ, טו: 'וכלי יקר שפתי דעת'). 11 **פרי צדיק:** ע"פ משלי יא, ל: 'פרי צדיק עץ חיים'. ונדרש בבראשית רבה ל, ו (מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 271): 'מה הן פירות הצדיק, חיים, מצות ומעשים טובים'. **מקור חיים:** ע"פ משלי י, יא: 'מקור חיים פי צדיק', והכוונה לדברי התורה של ר' ברוך (ויש כאן התכה של פסוק עם 'פי צדיק' יחד עם פסוק עם 'פרי צדיק' [הערת פרופ' אליצור]). **פרץ מעיין:** מקור מים נובע, והכוונה לדברים שלימד. **לכל איים:** לקרובים ולרחוקים (השווה יש' מב, ד: 'ולתורתו איים ייחלו'). **מפיק נופך וספירים:** פיו מפיק מרגליות. והלשון ע"פ בבלי קידושין לט ע"ב: 'פה שהפיק מרגליות', ושמות כח, יח: 'נופך ספיר ויהלום'. 12 **ארזים לא עממוהו:** צדיקים גדולים לא הִקְהוּ בגן עדן את אור צדקתו של ר' ברוך, ע"פ יחז' לא, ח: 'ארזים לא עממהו בגן אלהים'. **כאילו חי במותו הוא:** ע"פ בבלי ברכות יח ע"א: 'אלו צדיקים שבמיתתן נקראו חיים'. **קם בנו תחתיו לשרים:** על פי תהל' מה, יז: 'תחת אבתך יהיו בניך תשיתמו לשרים בכל הארץ'. והכוונה שמהר"ם בנו המשיך את דרכו בהנהגת התורה (ועיין להלן). 13 **ויהי בחדש הראשון:** ע"פ שמות מ, יז **'ויהי בחדש הראשון בשנה השנית באחד לחדש'**, והכוונה לניסן (בשנת מ"א לאלף השישי). וכנראה רומז לא' בניסן, עיין להלן. **מאור אשון:** מאור העין. **ונס לחיו מפוארים:** ונס ליחו בפטירתו, והלשון ע"פ דבר' לד, ז 'לא נס ליחו', והכוונה שבמותו של ר' ברוך יבשה לחות פניו המפוארים (או: פסקו דברי תורתו). 14 **יהי שלום מנוחתו:** תהא מנוחתו שלום. **צרור חיים רפידתו:** ינוח על משכבו בצרור החיים. **רפידתו:** משכבו (שיה"ש ג, י). **אבירים:** חשובים. 15 **אמן א א סלה:** אמן אמן אמן סלה (על נוסח חתימה זה עיין להלן).

ב

דמותו של ר' ברוך, כפי שהיא עולה מדברי נוסח המצבה, היא של חסיד וצדיק הפוקד בתמידות את בית המדרש. הוא מתואר כתלמיד חכם שתלמודו ערוך בפיו, אשר לימד את בני דורו דברי מוסר ודברי חכמה, ופיו 'הפיק מרגליות'. הכינוי 'שיש' (שורה 7) יכול ללמד שר' ברוך זכה לאריכות ימים, אם כי אפשר שזו מטפורה לגדול בתורה. לימוד התורה והוראתה הוא השבח העיקרי המצוין במצבה. אפשר שיש אזכור גם לעיסוק בענייני צדקה, זאת אם נפרש את המילים 'במזל צדק ראש הרים' (שורה 2) או את המילים 'בני דורו היה מכלכל' (שורה 10) גם במשמעות של צדקה גשמית. תוארו של ר' ברוך הוא 'הרב ר' ברוך'. הוא אינו מתואר במצבה כדיין, כפוסק הלכה או כמחבר ספרי הלכה וכן לא כמנהיג את דורו, אלא יותר כלמדן וידען צנוע, היושב דרך קבע בבית המדרש.

המצבה של ר' ברוך עשויה כדוגמת המצבות של אמצע המאה השלוש עשרה: יש בה ברכה לנפטר שיגיע לגן עדן, ויש בסופה החתימה 'אמן א' א' סלה'. כמה מקומות בנוסח המצבה דורשים דיון מפורט:

א. שנת פטירתו של ר' ברוך מצוינת במצבה על ידי הטור 'והוא נאסף אל הא'ה'ל', ואותיות המילה הא'ה'ל' מנוקדות מעליהן, לציון שנת הפטירה. התלבטו החוקרים האם האות ה' הראשונה היא חלק ממנין השנים הרגיל או שהיא מציינת את סימן האלפים⁷. לפי האפשרות הראשונה ר' ברוך נפטר בשנת מ"א לאלף השישי (1281), ולפי האפשרות השנייה הוא נפטר חמש שנים קודם לכן, בשנת ל"ו (1276). שמחה עמנואל ציין שמיעוט התשובות של מהר"ם, שבהן הוא מזכיר את אביו בברכת המתים, מטה את הכף לכיוון שנת 1281⁸. אחרי שנה זו נותרו למהר"ם רק חמש שנות פעילות, לפני שנכלא בשנת 1286. התאריך 1281 מוכח גם מבדיקת מצבות התקופה, הן מוורמייזא והן ממקומות אחרים: צורת הקיצור ה' (=ה' אלפים) ללא ציון המילה 'אלפים' לא הייתה נהוגה כלל בתקופה זו, על כל פנים לא על מצבות⁹. כן לא הייתה נהוגה קודם לכן צורת הכתיבה ד' (=ד' אלפים) ללא ציון מילת 'אלפים'.

6 על אלה עיין במאמרו של א' ריינר, 'אמן אמן אמן סלה: על חתימה ומוצאה', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כט, תשע"ה, עמ' 21-32.

7 כבר לוויזון העלה את הספק, ראה נפשות צדיקים (לעיל, הערה 3), עמ' 30.

8 עמנואל, תשובות (לעיל, הערה 1), עמ' 37-38; כך על פי נוסח התשובות בכתבי היד ולא על פי נוסח הדפוסים.

9 כך בכל המצבות מוורמייזא בספרו של לוויזון, נפשות צדיקים (לעיל, הערה 3). כן בדקתי את המצבות של בומרשיין, פרנקפורט ע"מ, קובלנץ, מגנצא, שפירא ווורמייזא המפורסות במאגר המקוון של <http://www.steinheim-institut.de/cgi-bin/epidat> (סה"כ 478 מצבות מן השנים 1200-1300). במאגר זה ניתן לראות גם את תצלום המצבה של ר' ברוך.

צורות הכתיבה הרווחות לאחר שנת 1240 היו ציון מספר השנה עם 'לפרט', בלי לציין את האלפים כלל, או ציון מספר השנה עם המילים 'לאלף השישי' (כך גם במצבת מהר"ם¹⁰) או 'ה' אלפים' במפורש¹¹. ידועה מצבה נוספת מוורמייזא, הקדומה בעשרים שנה לזו של ר' ברוך, משנת כ"א לאלף השישי (1261), המביאה גם היא נוסח מפויט, וגם בו מצוינת שנת הפטירה (פעמיים) בצורת גימטרייה של מילה. גם כאן אין האלפים מצוינים כלל. המדובר במצבת הפרנס ר' יקותיאל בר יעקב הלוי מוורמייזא, איתו עמד בקשר גם ר' ברוך¹². נוסח הגימטרייה הכפולה שם הוא: 'בחיבה ו'ב'א'ה'ב'ה' / ובשיבה טובה / גם עלינו ח'ו'ב'ה' / להזכיר שמו לטובה¹³.

ב. מצוין במצבה שר' ברוך נפטר בחודש ניסן: 'ויהי בחדש הראשון / אשר נכבה מאור אשון' (שורה 13), אבל היום בחודש אינו מפורט, בניגוד למנהג הקבוע בכל המצבות. נראה לי שמחבר הנוסח לא התכוון לוותר על ציון היום בחודש, אלא רצה לרמוז שתאריך הפטירה היה דווקא בר"ח ניסן. זאת בגלל השימוש במילה 'בחדש הראשון', וכן מפני שהקפיד לנסח את הטור דווקא בעזרת שיבוץ של הפסוק בשמות מ, יז: 'ויהי בחדש הראשון', שהמשכו הוא: 'בשנה השנית באחד לחדש'.

ג. המילים 'קם בנו תחתיו לשרים' (שורה 12) מדברות על בנו הגדול של ר' ברוך,

10 לוויזון, נפשות צדיקים (לעיל, הערה 3), עמ' 35.

11 על ציוני תאריך מיוחדים עיין א' ריינר, 'היצגי תאריך יוצאי דופן במצבות וירצבורג 1147-1346', תרביץ עט (א), תש"ע-תשע"א, עמ' 143 ואילך.

12 לוויזון, נפשות צדיקים (לעיל, הערה 3), מס' 14, עמ' 26. על ביאור של קטע פיוט, שמסר ר' ברוך משמו של ר' יקותיאל הלוי, עיין להלן. ייתכן שאת הרעיון לציין את שנת מותו של ר' ברוך בעזרת גימטרייה של מילה (ה'א'ה'ל') קיבל מחבר נוסח המצבה של ר' ברוך דווקא ממצבתו של ר' יקותיאל הלוי. יש גם דמיון מסוים בין מבנה הנוסח המפויט המשולש של מצבת ר' ברוך לבין זה של מצבת ר' יקותיאל, אף על פי ששם מבנה הנוסח המפויט אינו מהוקצע כמו אצל ר' ברוך.

13 הערות נוספות בעניין הגימטרייה של המילה ה'א'ה'ל': א. אילו האות ה' לא הייתה פותחת את המילה, איש לא היה מרגיש בחסרון ציון האלפים, וכך הוא גם בציון הכפול של שנת מותו של ר' יקותיאל הלוי. ב. למרות דברי לוויזון, צונץ לא פקפק כלל ששנת פטירתו של ר' ברוך היא 1281 (ראה (L. Zunz, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, Berlin 1865, p. 358). ג. גם בכרוניקות שנדפסו אצל א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"א, יש סימון אלפים רק בצירוף המילה 'אלפים' או קיצורה (כגון: ד"א [=ד] אלפים)), אף פעם אין ד' או ה' ללא מילת אלפים. כך גם בכל המקורות אצל זאלפלד (S. Salfeld, Das martyrologium des Nuernberger Memorbuches, Berlin 1898) - בדקתי כותרות של רשימות, ציוני תאריכים של גזירות וירשומי מצבות (עמ' 5-94; 439-434) - או שהציון הוא 'לפרט' או עם 'לאלף השישי' וכדומה. ד. אחרי שבדקתי את מצבות התקופה בעצמי, ראיתי שכיווני לדבריו של דינור (לעיל, הערה 3), עמ' 347 הערה 155, שגם הוא הגיע לאותה מסקנה, לפי בדיקת המצבות שנסקרו בספרו של לוויזון, נפשות צדיקים (לעיל, הערה 3).

מהר"ם. כמה חוקרים פירשו מילים אלה באופן מילולי, ולמדו מהן שלאחר פטירת ר' ברוך תפס מהר"ם את מקומו של אביו¹⁴. מכאן הסיקו שמהר"ם התמנה לרב קהילת וורמייזא אחרי מות אביו ('תחתיו'), ושמינוי זה יצא לפועל עוד לפני הקמת המצבה¹⁵. אבל יש קושי ללמוד עובדות היסטוריות מניסוחים פיוטיים המכילים מליצות. תמרוך זהירות שיש לנקוט בו, הוא להבין קודם כל את מקור המליצה שעמדה לפני הפייטן, וזאת כדי להבחין האם אכן יש כאן ניסוח חדש שהפייטן הוסיף מעבר ללשון המליצה שעמדה לפניו (ואז אפשר בזהירות ללמוד מדבריו עובדות חדשות), או שמא שילב מליצה ידועה ממקור קדום, אז דבריו צריכים להתפרש קודם כל לפי ביאור המליצה, ובדרך כלל לא ניתן להסיק אז מן המליצה עובדה היסטורית חדשה. המקור הראשון שמחבר נוסח המצבה רומז אליו בדבריו הוא הפסוק בתהלים מה, יז: 'תחת אבותיך יהיו בניך, תשיתמו לשרים בכל הארץ'. אבל המקור העיקרי, שעל פיו עיצב מחבר נוסח המצבה את דבריו ושאת לשונו שיבץ בנוסח המצבה, נמצא בפיוט 'סדר עולם' לשבועות של ר' שמעון בר יצחק, שנהגו לאומרו שנה בשנה בכל קהילות אשכנז¹⁶. בדבריו על אברהם אבינו ועל יצחק ממשיך דרכו, אומר ר' שמעון (תוך שימוש בפסוק הנזכר מתהילים):

צדק לעשרים העיר ממזרח / בוראו הכיר לשלש איתן האזרח...

קם בנו תחתיו והושת לשרים / בדרכי הורו הלך למישרים...¹⁷

לפי זה נראה שכוונתו העיקרית של מחבר נוסח המצבה הייתה לציין את שבחו של ר' ברוך שמהר"ם בנו ממשיך את דרכו הישרה, כמו שיצחק המשיך את דרכו של אברהם לאחר מותו ('תחתיו'). גם אם נפרש ש'קם... והושת לשרים' רומז לעלייתו לגדולה ולמינויו של מהר"ם למשרה רבנית (זמן רב לפני פטירת אביו), לא ניתן ללמוד מכאן שתפס את משרתו המסוימת של אביו לאחר מותו. לפי מה שנראה להלן, סביר שמהר"ם אכן שהה בוורמייזא זמן מסוים לאחר פטירת אביו. אבל לפי דעתי לא ניתן להוכיח מנוסח המצבה שהוא התמנה שם לרב הקהילה¹⁸.

14 בק (לעיל, הערה 1), עמ' 8 בהערה; א"ח פריימן, הרא"ש, ירושלים תשמ"ו, עמ' כב, הערה 20; אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 1), עמ' 528.

15 לפי שיטה זו מהר"ם התמנה לרב קהילת וורמייזא עוד לפני ניסוח המצבה, אשר קדם בוודאי כמה חודשים ליום הקמתה.

16 עיין בפיוט 'שעשוע יום יום' (מחזור לשבועות, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תש"ס, עמ' 242 ואילך), שורות 49, 61.

17 מחזור לשבועות, שם, ועיין שם בביאור. הורז = אביו. אפשר שמחבר נוסח המצבה נזכר בפיוט זה בגלל הביטוי 'במזל צדק', אותו שיבץ בנוסח המצבה בשורה 2.

18 העדויות להימצאותו של מהר"ם בוורמייזא מועטות מאוד ואינן חד משמעיות, עיין עמנואל,

ד. שני עניינים בנוסח המצבה מתבארים בעזרת כ"י המבורג 152. כתב יד זה כולל ביאורי פיוטים שנאמרו באשכנז, והוא (או מקורו) נערך לקראת סוף המאה השלוש עשרה בוורמייזא או בקרבתה¹⁹. בכמה מקומות יש בו ביאורים של ר' ברוך, ושל חכמים נוספים מוורמייזא מן המאה השלוש עשרה²⁰.

בשורה 2 נאמר: 'הוא הכה את הארי / ביום שלג ברי / נשא לעזרת צור בגיבורים'. לפי צילום המצבה המילים 'ברי' ו'נשא' מטושטשות מעט. לוויזון קרא מן המצבה עצמה 'כל' במקום 'ברי', אבל מן הצילום ניתן לראות שהקריאה הנכונה היא 'ברי', וכך מחייב גם החרוז הפנימי של השורה ('ארי' / 'ברי')²¹. אך מהו 'שלג ברי'? בתחילה שיערתי שהכוונה היא לשלג של המלאך 'אַף בְּרִי', הממונה על הגשמים (והשלגים), על פי פירוטו המפורסם של הקלירי לגשם: 'אַף בְּרִי אֶתֶת שֶׁ שׁוֹר מְטָר'²². הקלירי מתבסס כנראה על מדרש שאינו ידוע לנו, הדורש את הפסוק באיוב לו, יא: 'אף ברי יטריח עב יפיץ ענן אורו'. לפי מדרש זה 'אף' ב'ר' הן אותיות שמו של שר המטר²³. גם רש"י ביאר כך את הפסוק הנזכר²⁴: 'אף ברי: שם מלאך הממונה על העננים, והוא יפיץ ענן מטרו של המקום'. וכן במיוחס לרש"י לתענית ז ע"ב: 'המלאך אף ברי שמו, יפיץ ענן אורו, גשם שלו'. בדרכו של רש"י הולך גם ר' יוסף קרא²⁵, ונראה שזו מסורת הביאור בצפון צרפת במאות האחת עשרה והשתים עשרה. אבל עדיין קשה מדוע

תשובות (לעיל, הערה 1), עמ' 121 הערה 29. העדות של ר' יצחק מאופנהיים (שם, סימן תג, עמ' 781) 'הייתי בוורמשא בימי הר"ם ז"ל' אינה מלמדת בביטחון שמהר"ם היה אז בוורמייזא, ואפילו היה, לפי העניין שם לא ברור שהיה רבה של הקהילה. צונץ לא כלל את וורמייזא בין המקומות שמהר"ם קבע בהם את מקומו לאחר שובו מצרפת (ראה צונץ [לעיל, הערה 13], עמ' 358).

19 כ"י המבורג 152 הוא כ"י המבורג, ספריית המדינה, Cod. Hebr. 17 (קטלוג שטיינשניידר מס' 152). הפיוטים המפורשים בו קדומים יחסית, ומשקפים את מנהג אשכנז המערבי. כתב היד שלפנינו נכתב בשנת 1317, על פי מקור שנערך לקראת סוף המאה השלוש עשרה. מהדורת פקסימיליה של כתב היד, בצירוף מבוא, יצאה לאור ע"י אנ"צ רות, ירושלים תשמ"מ. מספרי הדפים להלן מבוססים על מהדורה זו. בכל עמוד יש שלוש עמודות, להלן נציין את העמודות שבכל דף: ע"א-ע"ו. על שאלת זיהוי של עורך כתב היד המקורי עיין שם, מבוא, עמ' יג.

20 נרחיב בעניין זה להלן.

21 מחבר נוסח המצבה הקפיד בכל מקום על החריזות הפנימיות שבכל שורה, וכן על החרוז האחיד של סופי השורות ('רים').

22 מחזור לסוכות, מהדורת גולדשמידט ופרנקל, ירושלים תשמ"א, עמ' 403.

23 אבל ר' אברהם אבן עזרא ביאר בפסוק 'ברי' לשון 'ברור' (אור צח): 'אף ברי: פירושו יש פעם, על כן אמר אף כשיהיה האור ברור והמקום יטריח עב... ויש אומרים כי הבי"ת במילת ברי משרת, ויפרש ר' מן רזיה, וזה רחוק'. גם התרגום לאיוב מתרגם 'ברי' = 'בברירותא'.

24 נראה שגם לפני רש"י לא עמד מדרש, והוא מבאר את הפסוק על פי פירוטו של הקלירי.

25 פירוש רבי יוסף קרא לספר איוב, מהדורת מ' ארנד, ירושלים תשמ"ט, על הפסוק (עמ' קי).

קיצר מחבר נוסח המצבה וכתב 'שלג ברי' במקום 'שלג אף ברי'. להפתעתי מצאתי בכתב יד המבורג 152 בביאור פיוטו של הקלירי מסורת מקבילה, לפיה שם המלאך הוא 'ברי' ולא 'אף ברי':

'נקט מפסוק דכ' אף ברי יטריח עב יפיץ ענן אורו. ושמו של מלאך ברי אותה, כלומ' באותות הוא. פיר' אותה מכוון שמו, כמו 'תתאו לכה' ומתרגמ' תכוונן לכוון. ולכך נקרא שמו ברי, לפי שכשרואה שמים ברים ונקיים מייד יטריח עצמו להעביב' וכו'.²⁶

אפשר שעל אותה מסורת פרשנית מבוססים גם דברי ר' יוסף אבן אביתור (ספרד, מאה עשירית) ביוצר שלו לשבת הגדול 'אמיר מסתתר': 'י-ה בשלישי הטריח ברי / הדשיא דשאים והפריא / עץ פרי עושה פרי'. יוצר זה התגלגל מספרד דרך צרפת והגיע עד למזרח גרמניה, והיה ידוע גם באשכנז הקדומה.²⁷ אפשר שגם ר' יוסף אבן אביתור עצמו כיוון כאן למלאך 'ברי'.²⁸ על כל פנים כך ביאר פיוט זה בעל ערוגת הבושם:

'הטריח הקב"ה ברי, הממונה על המטר שישקע (צ"ל שישקה) את הארץ, ברי כך שמו של מלאך'.²⁹

נראה אם כן שמחבר נוסח המצבה הכיר גם הוא את המסורת ששם המלאך הוא 'ברי' (ולא 'אף ברי'), ועל פי מסורת זו כתב את הביטוי 'שלג ברי'.

ה. בשורה 3 כותב מחבר נוסח המצבה: 'ותלמידו³⁰ בפיו ערוך / הוא הרב ר' ברוך / ב'מז'ל' צדק ראש הרים'. אותיות המילה 'במזל' מנוקדות מעליהן, כסימן לראשי תיבות, שנותנים משמעות נוספת למילה. צונץ היה הראשון שציין ש'במזל' נסמך לשמו של ר' ברוך גם במקום אחד בכ"י המבורג 152, כמו על מצבתו.³¹ צונץ פענח

26 כ"י המבורג 152, דף קסט ע"ג, בביאור הפיוט 'אף ברי אותה' של הקלירי. לפי פירוש זה 'אף' = 'גם' או 'אפילו'. מן הצד הלשוני יש קרבה רבה בין ביאור כתב היד לביאורו של אבן עזרא (לעיל, הערה 23), אלא שכתב היד מוסיף גם את שמו של המלאך 'ברי', על פי הקלירי.

27 היוצר נדפס בסידורי אשכנז כמנהג פולין (למשל בסידור עבודת ישראל, רדליים תרכ"ח, נוסח פולין, עמ' 706, שם הוא מיוחס לר' יוסף טוב עלם). על יוצר זה וגלגוליו עיין ש' אליצור, 'בן יוסף ליוסף: לזהות מחברו של יוצר קדום', תרביץ עא א-ב, תשס"ב, עמ' 67-86.

28 זאת אם הכיר את פיוטו של הקלירי מן המסורות האיטלקיות שעמדו לפניו, עיין אליצור (שם), עמ' 85.

29 ערוגת הבושם לר' אברהם ב"ר עזריאל, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג, ג, עמ' 532. אם מסורת הפירוש הגיעה לר' אברהם בר עזריאל ממורו ר' אלעזר הרוקח - אפשר שהיא הייתה ידועה בוורמייזא, וכך הגיעה גם לכ"י המבורג 152 וגם למחבר נוסח המצבה.

30 כנראה צ"ל 'ותלמודו'.

31 י"ל צונץ, מנהגי תפילה ופיוט בקהילות ישראל (מהדורה עברית של ספרו: Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes, 1859), ירושלים תשע"ו, עמ' 216.

את ראשי התיבות 'במז"ל' = 'בעדן מנוחתו זכרו לברכה'³². כבר בק הציע לבאר את ראשי התיבות: 'בן מאיר זכרונו לברכה'³³. כפי שנראה להלן, אותיות ב'מ' אכן משמען 'בן מאיר'. אבל אין בטחון האם 'זכרונו לברכה' (או: זכור לטוב) מוסב על ר' ברוך או על ר' מאיר אביו - לפי האפשרות השנייה ניתן היה לכנות את ר' ברוך 'במז"ל' עוד בימי חייו.

הכינוי 'במז"ל' מצוי מאות פעמים בספרות ההלכה של פרובנס וספרד. הוא מתייחס תמיד לרמב"ם, ובדרך כלל הוא בא בצורת 'הר"ם במז"ל'. הראשונים המשתמשים בכינוי זה לגבי הרמב"ם הם בעל ספר ההשלמה, בעל ספר התרומות, רמב"ן ובייחוד הרשב"א, בשו"ת ובחידושי³⁴. הוא נפוץ מאוד אצל הר"ן ורבינו ירוחם, ובספר ארחות חיים. אפשר שהוא נולד **כצירוף** של ב"מ ז"ל (=בן מיימון ז"ל)³⁵. מן העובדה שצורת הרישום הרגילה היא 'הר"ם במז"ל' (ולא למשל 'משה בן מימון במז"ל'), ניתן ללמוד ש'במז"ל' משמעותו '**בן מימון** זכור לטוב' (או 'זכרונו לברכה'). נראה שהקיצור 'במז"ל' נולד כנראה לקראת אמצע המאה השלוש עשרה, כארבעים שנה לאחר פטירתו של הרמב"ם (בשנת 1204), זמן רב לאחר שהתחילו לצטט את ספרי הרמב"ם באירופה³⁶. כפי שמסר לי פרופ' שמחה עמנואל, בכתבי יד אשכנזיים

32 Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845, p. 456

33 בק (לעיל, הערה 1), עמ' 8 בהערה.

34 בספר ההשלמה פעמיים: פעם אחת 'והר"מ ז"ל במז"ל' (גנזי ראשונים, תענית, עמ' קע; מהדורת הרב חפוטא, ביצה, עמ' יג, ואפשר ש'במז"ל' אינו מקורי); ופעם אחת 'והר"מ במז"ל' (שם, עמ' מ). בספר התרומות 3 פעמים, בחידושי הרמב"ן 7 פעמים, בשו"ת הרשב"א קרוב למאה פעמים, ובחידושי הרשב"א 22 פעמים. אפשר בחלק מן המקרים נוסף הכינוי על ידי מעתיק. למשל, שלושת האזכורים של 'במז"ל' בספר המנהיג (דיני תפילה, מהדורת רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' לג, ע, קיג) חסרים בחלק מכתבי היד. תודתי לפרופ' ש' עמנואל על חלק מן ההפניות שבהערה זו ושבהערות הבאות.

35 הצורה הנפרדת 'ב"מ ז"ל' נמצאת לפנינו בכמה מקורות, כגון פעם אחת בברכות מהר"ם ופעמיים בתשובות חכמי פרובינציה. הסבר אחר ל'במז"ל' הציע ש"ז הבלין (עלי ספר טז [תש"ן], עמ' 176-175). לפיו מיימון בערבית פירושו גם 'מזל', ולכן 'במזל' הוא בן מיימון. אך קשה קצת מדוע כינוי כזה ייוולד דווקא בארצות נוצריות.

36 הכינוי 'במז"ל' לא היה מוכר בצרפת ובאשכנז עד ימי מהר"ם: על פי חיפוש בפרויקט השו"ת, בסמ"ג יש 3 פעמים 'משה בר/בן מיימון'; בסמ"ק יש חמש פעמים '**משה מיימון**'; בספר אור זרוע יש 92 פעמים הכינוי '**משה מיימון**' ועוד 98 פעמים 'משה בר מיימון'; בתשובות מהר"ם כשלושים פעם '**משה אבן מיימון**' ועוד 6 פעמים 'משה בר/בן מיימון'. הכינוי 'במז"ל' לגבי הרמב"ם מתחיל להופיע בצרפת, אשכנז ואיטליה כנראה בדור תלמידיו של מהר"ם: הוא נמצא לפנינו פעם אחת בהגהות ר' פרץ על הסמ"ק (מצוה טז הגהה יח), וכן בפסקי ריא"ז ב"ק י, הלכה ו, אות טו. הרא"ש על הש"ס ובתשובותיו מכנה את הרמב"ם '**רבינו משה ז"ל**', אך בשאלה שהופנתה אליו יש 'הר"ם במז"ל' (תשובות הרא"ש, כלל ל סימן ד, ועיין גם כלל לא, סימן ז).

שנבדקו בא הכינוי 'במז"ל' (חוץ מאשר לגבי הרמב"ם) עוד 3 או 4 פעמים, כולם בהקשר לר' ברוך או לאחיו, יוסף בר מאיר, דודו של מהר"ם. בחלק מן המקרים סביר שהכינוי נרשם רק לאחר דורו של מהר"ם³⁷.

על פי זה אפשר להציע את התמונה הבאה לגבי גלגוליו של הכינוי 'במז"ל': הוא נוצר ככינוי המתלווה לר"ם, הוא הרמב"ם, בפרובנס או בקטלוניה, סמוך לאמצע המאה השלוש עשרה. הראשון שעושה בו שימוש רב הוא הרשב"א. לדעתי יש סבירות נמוכה מאוד שכינוי כגון 'במז"ל' ייוולד באופן בלתי תלוי בשתי ארצות שונות - בפרובנס או בספרד לגבי הרמב"ם ובאשכנז לגבי ר' ברוך - על ידי שני תלמידי חכמים שונים, ללא תלות בין התופעות. אני משער שהכינוי 'במז"ל' של הרמב"ם נודע למישהו מחוג סיעתו או מבני משפחתו הקרובים של מהר"ם, כנראה בשנות השישים או השבעים של המאה השלוש עשרה, מתוך עיון בחיבור הלכתי (כגון תשובת הלכה) שנכתב בפרובנס או בברצלונה, או בעקבות קשר כלשהו עם חכם פרובנסלי או ספרדי³⁸. לאחר שהכינוי 'במז"ל' (לגבי הרמב"ם) נודע בחוגו של מהר"ם, היה מי שהחיל אותו על ר' ברוך או גם על ר' יוסף אחיו³⁹. העובדה שהכינוי התקבל דווקא בקשר לשני אחים מוכיחה שבאשכנז פירשו את הכינוי 'בן מאיר' זכור לטוב' (או 'זכרוננו לברכה').

37 מקורות לגבי ר' יוסף: 1. בכ"י ירושלים 1136, דף 63 ע"א רשום 'ומו' דודי הר"ר יוסף במז"ל', אך במקבילה ללא במז"ל: הלכות שמחות, סימן קה, עמ' קטז-קז: 'ומורי דודי הר' יוסף ב"ר מאיר'. 2. בתשובות מהר"ם דפוס קרימונה, סוף סימן קמד, נמצא: 'והנה מצאתי שמור' הר"ר יוסף זצ"ל במז"ל' (ונראה שיש כאן הרכבה). 3. בכ"י אוקספורד 657, דף 78 ע"א, ובמקבילה בכ"י ניו יורק, ביהמ"ד לרבנים 685. Rab. דף פז ע"ב, יש כותרת של תשובה: 'תשובת ר' יוסף במז"ל' (ולא נראה שאלה דברי מהר"ם, ואין כאן הכינוי 'מורי דודי'). על ר' יוסף בר מאיר ועל שאלת הזיהוי, האם אמנם הוא דודו של מהר"ם, עיי' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 42 הערה 133 ועמ' 158 הערה 16. 4. מקור אשכנזי נוסף, המאוחר למהר"ם, בו נקרא ר' ברוך במז"ל, הוא סדר קידוש והבדלה, מהדורת ש"א שטרן, בני ברק תשנ"ב, סימן טז, עמ' עה: 'שקיבל מר' מאיר בר' ברוך במז"ל'. הרושם הוא שבחלק מן המקורות הוסיפה יד מאוחרת את הכינוי 'במז"ל' כדי להבדיר באיזה ר' יוסף (או ר' ברוך) מדובר.

38 כאמור לעיל, לגבי הרמב"ם 'במז"ל' התפתח אולי מצירוף של ראשי התיבות הנפרדים 'ב"מ ז"ל'. לגבי ר' ברוך לא היה שלב מקדים כזה.

39 הרא"ש עמד בקשר עם הרשב"א עוד בזמן שהותו באשכנז. עיי' על כך פריימן (לעיל, הערה 14), עמ' נו. לפי פריימן, הקשר בין אשכנז לספרד היה אז הדוק ותלמידים רבים נסעו אז לבית מדרשו של הרשב"א. לכן לא רחוק הוא, שהקשר בין הרא"ש והרשב"א התקיים עוד לפני שנת 1281, היא שנת מותו של ר' ברוך. הרשב"א השתמש בקביעות בכינוי 'במז"ל' לגבי הרמב"ם, ולכן אפשרי אפוא (אך לא מוכח), שהיה זה הרא"ש, בין בני סיעתו או בסביבתו של מהר"ם, שהכיר את הכינוי 'במז"ל' (לגבי הרמב"ם). על שהותו האפשרית של הרא"ש בוורמייזא בזמן מסוים, עיי' פריימן, שם, עמ' כב; עמנואל, תשובות (לעיל, הערה 1), עמ' 121 הערה 29.

הציטוט השלם של הקטע הכולל את 'במז"ל' בכתב יד המבורג 152 (דף כג ע"ד) הוא: 'מפי מו' אבי הרב' (= מורי אבי הרב ר' ברוך) במז"ל⁴⁰. אם נוסח כתב היד מקורי ולא תוקן ע"י סופר בעקבות המצבה, הרי שהיה זה אחד מבניו של ר' ברוך, מהר"ם עצמו או אחיו הצעיר ר' אברהם⁴¹, שאימץ את הכינוי 'במז"ל' בנוגע לאביו.

נראה שהשימוש בכינוי 'במז"ל' בטקסט כתוב לגבי ר' ברוך התחיל רק לאחר פטירתו: מכיוון שבמקורו הוא כולל את ברכת המתים לגבי הרמב"ם, לא סביר שמישהו יעשה בו שימוש לאדם אחר בתקופת חייו. אם כך הוא, הכינוי 'במז"ל' הרשום בנוסח המצבה הוא מן הסתם השימוש **הראשון** בכינוי זה לגבי ר' ברוך⁴², מאוחר יותר נקלט הביטוי בכ"י המבורג 152, אם תוך כדי עריכתו המקורית או בשעת העתקתו⁴³.

שני העניינים שציינו, ביאור המילה 'ברי' והקיצור 'במז"ל', רומזים על קירבה בין נוסח המצבה ובין כתב יד המבורג 152. כתב יד זה גם אוצר בתוכו ביאורי פיוטים שפירש ר' ברוך, היכולים ללמד גם על עיסוקו של ר' ברוך בלימוד ובביאור פיוטי השנה, וגם על תהליך עריכתו של כתב היד. נדון תחילה במסורות ביאור אלה, ואז ננסה לשער מי היה יכול לכנות את ר' ברוך 'במז"ל', הן בכתב יד המבורג 152 והן בנוסח הרשום במצבה.

ג

ביאורי הפיוטים שבכתב יד המבורג 152 מיוחסים בכתב היד למחברים שונים. ביניהם ישנם ארבעה עשר ביאורים של מילים או קטעי פיוט שפירושם מיוחס לר' ברוך. בכתב היד כלול גם קטע אחד המיוחס לר' אברהם אחי – קרוב לוודאי שהכותב הוא מהר"ם, ושמדובר בר' אברהם אחי⁴⁴. בנוסף יש בקובץ גם ביאור אחד

40 לפני 'במז"ל' באות שלוש המילים 'הרב ר' ברוך', הן בנוסח המצבה והן בכתב היד. אמנם בכתב היד הן מקוצרות (ה'ר"ב').

41 ר' אברהם בר ברוך אחי מהר"ם הוא מחבר ספר 'סיני', הכולל אוסף גדול של תשובות מהר"ם וחיבורים אחרים. על ר' אברהם עיין עמנואל, תשובות (לעיל, הערה 1), עמ' 32–34. על ספר סיני עיין שם, מבוא, פרק א, עמ' 21 ואילך.

42 אם ר' יוסף נפטר לפני ר' ברוך, אפשר שנעשה שימוש בכינוי לגבי ר' יוסף עוד לפני פטירתו של ר' ברוך.

43 מקורו של כ"י המבורג 152 נערך לא לפני מלאת שנה מאז פטירתו של ר' ברוך (קרוב לוודאי לאחר חיבור נוסח המצבה): באף אחת מברכות המתים בהן מוזכר ר' ברוך על ידי אחד מבניו אין הנוסח 'הריני כפרת משכבו', שיש לנקוט בו עד מלאת שנה לפטירה.

44 על הזיהוי של הקטע 'שאלו התלמידין את ר' אברהם אחי...' (כ"י המבורג 152, דף פא ע"ה) כמתייחס לר' אברהם בר ברוך עיין צונץ (לעיל, הערה 31), עמ' 220; אורבך, ערוגת הבושם (לעיל, הערה 4), ד, עמ' 59; רות, כ"י המבורג (לעיל, הערה 19), מבוא, עמ' יב; עמנואל, תשובות (לעיל, הערה 1), עמ' 47.

המיוחס על ידי העורך לר' מאיר [הוא מהר"ם עצמו]. ואלה לשונות הייחוס המזכירים את ר' ברוך, לפי סדרם בכתב היד⁴⁵:

1. דף כג ע"ד (בביאור פיוט מן הקרובה לפורים 'אספרה אל חוק', בעניין יוסף שדימה את ישראל למאורות): 'מפי **מו' אבי הרב** [=הרב ר' ברוך] **במו"ל**'.
2. דף כו ע"א (קושיה על דברי הפייטן בקרובה לפרשת פרה בפיוט 'אמרה סנסנה', בעניין תהליך בדיקת פרה אדומה): 'הקש' **מו' אבי הרב** 'ז'צ'ו'ל'ה' (=הרב ר' ברוך זכר צדיק וקדוש לחיי העולם הבא) דבמסכ' פרה... ותיק'...
3. דף מח ע"ה (אחרי סיום ביאור הגדה של פסח, מובאים שני ביאורים להגדה, שלא במקומם): א. 'ולא זכיתי שתאמר - פי' ולא נצחת'... ב. 'קרבונו לפני הר סיני' מה טובה עשה לנו בזה א' כדאי' [=אלא כדאיתא] בהלכה במצו' חליצה [יבמות קג ע"ב] ישר' שעמדו על הר סיני פסקה זוהמתן מפי **מורי אבי הרב** 'ז'צ'ו'ל'ה'.
4. דף מח ע"ג (מסורת על חיבור היוצרות לפסח 'אור ישע' - של ר' שלמה הבבלי ו'אפיק רנן' - של ר' משלם בר קלונימוס): 'קבלה שר' שלמ' הבבלי... ור' משולם... מפי **מורי אבי הרב** 'ז'צ'ו'ל'ה'.
5. דף נא ע"ב (בביאור היוצר 'אור ישע' משולב ביאור משמו של ר' יקותיאל הלוי): 'משם **מו' אבי** 'ז'צ'ו'ל'ה' ואמ' משם הפרנס ר' יקותיאל הלוי⁴⁶.
- [דף פא ע"ה ואילך (בין פיוטי מעריב לפיוטי שחרית של א' שבועות): 'שאלו התלמידין את ר' **אברהם אחי**...', ומובאים מנהגים בעניין חינוך הילדים ללימוד התורה בשבועות].
6. דף קכ ע"ב (בביאור הפיוט 'זכר תחילת כל מעש', בעניין כיצד יודעים המלאכים שבא הבוקר): 'מלאך אחד יש ברקיע וכתוב לו חסד על כתפיו...': 'מפי **מו' אבי הרב** 'ז'צ'ו'ל'ה'.
7. דף קכ ע"ה (בביאור התקיעתא לשופרות 'אשא דעי בצדק', בביאור המילה 'צפוף'): '**ומו' אבי הרב** 'ז'צ'ו'ל'ה' אמ' כמו איילה זו איבריה צפופים פי' רחמה צר'.
8. דף קכא ע"ו (בביאור פיוט מן הקרובה ליום ב' 'אמרתך צרופה', בעניין בריאת העולם ב'חסד'): 'ו' ימים חס'ד' שעות, מפי **מורי אבי הרב** 'ז'צ'ו'ל'.
9. דף קלו ע"ה (בביאור הסליחה 'אין כמדת בשר', בעניין 'רידוף [חרב] נשמטת'): 'נראה **למו' אבי הרב** **ז'צוקל** שמצא בסיפרי ראה שימוט סייפים ומים יורדין על ברכיו'.

45 על חלק מן המובאות להלן ועל עריכת כתב יד המבורג 152 עיין אורבך, ערוגת הבושם (לעיל, הערה 29), ד, עמ' 58-60; רות, (לעיל, הערה 19), מבוא, עמ' יא-יג.

46 בייחוס זה חסר ה'ר"ב" (=הרב ר' ברוך). מתוך ההשוואה לשאר הלשונות נראה שזו טעות סופר.

10. דף קמ"ד ע"ג (בסיום ביאור התחינה 'תפלה תקח'⁴⁷): 'לפי שראה מו' אבי ה'ר"ב זצ"ל'ה' בני אדם טועין בתחנון זה של ר' מאיר [בר יצחק] ציר נאמן בקריאה וגם בפי' נתן את לבו לדרוש ולתור אחר עיקרו ולהעמיד [ד]בר' דבור על אופניו מכח הלכות וגם מפי רבותיו'.

11. דף קמ"ד ע"ג (בסיום ביאור הסליחה 'ארכן וקצרן' של ר' אליה בר שמעיה): 'סליק פי' הסליחה שביאר ה'ר"ב זצ"ל'.

12. דף קנ"א ע"ב (בביאור הפיוט 'אנא אלקים חיים', בעניין המילה 'צפופין': העורך שילב את ביאור 7 [לעיל] פעם נוספת): 'אגדה דשמואל פרש' ט. איילה זו איברה צפופין והיא מתקשה פי' רחמה צר מפי הרב זצ"ל'ה'.

13. דף קנ"א ע"ד (בביאור הרהיט 'כי אדוקי אש', לגבי המילה 'יטידוך'): 'פי' אחר מצא ה'ר"ב זצ"ל'ה' בשם הר' יהודה מפריש מפזז ומכרכר תרגו' ירושלמי טדו"י ופייטיו'.

[דף קנ"א ע"א (כאן מובא ביאור של מהר"ם, על 'משטין בכבל אסור'): 'אבל ר' מאיר בן הרב' זצ"ל'ה' ⁴⁸ היה אומ..."]

14. דף קע"ב (בביאור הפיוט לגשם 'פתח ארץ', מדוע לא הוזכר בו חודש טבת): 'יש אומ' שלא הזכיר טבת ולא רצה להזכיר ולהתפלל עבור גשם בטבת טבא לשנת דטבת ארמלתא מפי ה'ר"ב זצ"ל'ה'.

מגוון הביאורים מלמד שביאור כל פיוטי השנה והבנתם היה עיסוק אינטנסיבי במסגרת לימוד התורה בוורמייזא, הן של ר' ברוך הן של חכמים אחרים. ר' ברוך עצמו

47 אחרי ביאור קבוצת הסליחות של ר' שלמה הבבלי (הנקראות בכ"י המבורג 152 'שלמוניות') בא בכתב היד (החל מדף קל"ח ע"ד) ביאור של שלוש סליחות של ר' מאיר בר יצחק ש"ץ (גם הוא בן וורמייזא): 'אנוש עד דכא' (לפניה הכותרת 'סליחה אחרת דר' מאיר שליח ציבור זצ"ל', ולאחריה רשום 'חסלת פירוש הסליחה שיסד ר' מאיר ש"ץ זצ"ל ונכתב מפי רבינו אלעזר בר' יהודה [הרוקח] זצ"ל'), 'אומץ יוסיף' (לפניה הכותרת 'אחרת דר' מאיר ש"ץ' ולאחריה 'סיימתי פי' הסליחה שיסד ר' מאיר ציר נאמן ונכתב הפי' [רוש] מפי רבי אלעזר זצ"ל) ו-'תפילה תקח' (ולאחריה ייחוס ביאור מס' 10). כותב ההערות מעיד ששני הפירושים הראשונים נרשמו על ידי שומע ששמע את ר' אלעזר הרוקח מבאר את הפיוטים (ביחידות או בבית המדרש), אך לא ברור מי הוא אותו שומע. מבחינת לוח הזמנים אפשר שהוא ר' ברוך, אך אז לא ברור מדוע לא נכתב הדבר בפירוש, כמו בשאר הייחוסים. יש עוד להשוות את הפירושים שנמסרו מפי ר' אלעזר הרוקח לפירושים אחרים של אותן סליחות, למשל אלה הכלולים בספר ערוגת הבושם (שמחברו היה תלמידו של ר' אלעזר הרוקח).

48 ברכת המתים כאן נראית מוסבת גם היא על ר' ברוך ולא על ר' מאיר, והיא דומה לברכות המתים בייחוס הביאורים הסמוכים. לפי זה נראה שביאור זה של מהר"ם נרשם בתקופת חייו, לפני פטירתו בשנת 1293.

הוסיף על דברי קודמיו: תשעה מתוך ארבעה עשר הביאורים שנמסרו בשם ר' ברוך הם ביאורים של עניינים נקודתיים, אשר נרשמו על ידי שומע. מקור 12 חוזר על מקור 7; מקור 4 מביא מסורת על נסיבות חיבורם של שני פיוטים. במקורות 5, 13 העביר ר' ברוך מסורת ביאור של פרשנים קודמים. רק שניים מן המקורות מביאים ביאור רצוף המיוחס ברובו לר' ברוך (10, 11)⁴⁹.

אם אמנם לשונות ייחסי הביאורים שלפנינו מקוריים ולא תוקנו על ידי סופר מאוחר, ניתן לחלקם לקבוצות הבאות:

קבוצה 1: ייחוס הביאור הראשון כולל 'מורי אבי' ו'במזל', אין בו ברכת המתים ז'צ'ו'לה'ה' וכדומה.

קבוצה 2: ייחוס הביאורים 2-7; 10. אלה כוללים 'מורי אבי', והם כדוגמת מו' אבי ה'ר'ב' ז'צ'ו'לה'ה'. באמצע קבוצה זו יש הקטע 'שאלו התלמידין את ר' אברהם אחי'.

קבוצה 3: ייחוס הביאורים 8, 9 יש בהם 'מורי אבי', וברכת המתים בהם היא ז'צ'ל' ו-ז'צ'וק'ל'.

קבוצה 4: ייחוס הביאורים 11-14 אין בהם 'מורי אבי' או 'אבי', אבל יש בהם ז'צ'ו'לה'ה'. בקבוצה זו כלול גם הביאור המיוחס למהר"ם עצמו.

ייחוס הביאורים הכוללים 'מורי אבי' נמסרו אחרי פטירתו של ר' ברוך, על ידי אחד מבניו. מקובל במחקר שהכותב הוא מהר"ם עצמו ולא אחיו ר' אברהם⁵⁰. ואמנם כך נראה, מן הסיבות הבאות: א. לשונו של מהר"ם, כשהוא פונה בכתב לאביו או מדבר אודותיו (אך לא בחתימת תשובה רגילה) כוללת לעיתים את הצירוף 'מורי אבי'⁵¹. ב. ברכת המתים ז'לה'ה' וכד' אופיינית לחתימת מהר"ם בתשובותיו, לאחר סיום שנת האבל על ר' ברוך⁵². ג. הניסוח 'וגם מפי רבותיו' (בייחוס ביאור 10) יש כדוגמתו

49 אורבך (ערוגת הבושם [לעיל, הערה 29], ד, עמ' 60, והערה 32) חשב לייחס לר' ברוך גם ביאור של טור מפיוט נוסף, אבל אין לכך הוכחה, ואם נכון הדבר, לא ברור מדוע לא ייחס גם ביאור זה במפורש לר' ברוך. אורבך משער שהיה חיבור כגון 'פירושו של ר' ברוך', ממנו שאב עורך הקובץ ביאורים. נראה לי שלפנינו רק כמה ביאורים נקודתיים, שמהר"ם הביא בשם אביו ממקור שבעל פה, ובנוסף ביאור כתוב של שתי סליחות, ולא יותר. ועיין גם לעיל, הערה 47.

50 עיין צונץ (לעיל, הערה 31), עמ' 216 ועמ' 220, ובדבריהם של אורבך ורות הנזכרים לעיל, הערה 45.

51 ראה לדוגמה עמנואל, תשובות (לעיל, הערה 1), עמ' 72; עמ' 265 הערה 3; עמ' 1072 הערה 6 (שם גם 'אבי מורי'). הצירוף 'מורי אבי' נמצא הרבה אצל הראב"ה, אך שם רווחת גם הצורה ההפוכה. אפשר שבעקבות צורת כבוד זו של מהר"ם לאביו מכנה ר' אברהם את מהר"ם עצמו 'מורי אחי', ראה עמנואל, שם, עמ' 30.

52 הצירוף ז'לה'ה' (=זכרוננו לחיי העולם הבא) לגבי ר' ברוך נמצא כמה פעמים בתשובות מהר"ם

בתשובות מהר"ם⁵³. ד. הניסוח של מהר"ם 'שאלו התלמידין את ר' אברהם אחי...' יכול ללמד שגם בשאר הייחוסים מי שכתב 'מורי אבי' הוא מהר"ם ולא אחי⁵⁴. לפי זה אפשר לשער שקבוצות 2 ו-3 מביאות את ניסוחיו של מהר"ם עצמו, וקבוצה 4, בה חסר 'מורי אבי', מנוסחת ע"י עורך הקובץ, על פי דוגמת ניסוחיו של מהר"ם בקבוצות 2 ו-3⁵⁵. חלוקה זו מתאימה גם לניסוח בגוף ראשון ('אברהם אחי') לגבי ר' אברהם, הכלול בקבוצה 2, ולצורת הניסוח בגוף שלישי לגבי הביאור המיוחס למהר"ם עצמו, הכלול בקבוצה 4.

אם ננסה להתחקות אחר תהליך עריכת המקור של כ"י המבורג 152 על פי רשימת ייחוס הביאורים של ר' ברוך, אפשר להציע את התהליך הבא, אשר חלקו אינו יוצא מידי השערה⁵⁶:

א. מסורות הפירוש המאוחרות ביותר הכלולות בכ"י המבורג 152 הן של ר' ברוך ובניו, כמו שנזכרו לעיל, והקובץ נערך לאחר פטירתו של ר' ברוך. סביר שמקום חיבורו של הקובץ הוא בוורמייזא עצמה, שם, קרוב לוודאי, נוצרו ונשמרו מסורות הביאור של ר' ברוך⁵⁷, ומסורות מקומיות נוספות⁵⁸. סביר שאחת ממטרות העריכה של כתב היד הייתה לכנס מסורות פירוש שהועברו בקהילה בעל פה ולהעלותן על

שנשלחו לאחר מות ר' ברוך, ביניהן תשובות שנשלחו מבית הסוהר. עיין 'עמנואל, דברי מהר"ם מרטנבורג בשנות מעצרו', המעין לג, ג (ניסן תשנ"ג) עמ' 1-6; ש' עמנואל, תשובות (לעיל, הערה 1), עמ' 991. לפי צונץ (לעיל, הערה 32, עמ' 329), חכמי המאה השלוש עשרה והארבע עשרה מייחדים את הצירוף 'ז'ל'ה'ה' בעיקר לברכת המתים של אבותיהם (ולא של חכמים אחרים). על ארבע התשובות משנת האבל, החתומות 'הריני כפרת משכבו', עיין ש' עמנואל, תשובות (לעיל, הערה 1), עמ' 35 והערה 66.

כך לגבי אביו ולגבי חכמים אחרים, השווה: שו"ת מהר"ם, ספר סיני וליקוטים תעג: 'ושמעתי מאבא מרי ה"ר ברוך שקיבל מרבתי משום רבינו תם'; שו"ת מהר"ם, דפוס לבוב, תח (שסה): 'מפי מורי שיחיה ששמע מפי רבותיו שבצרפת'.

הניסוח בגוף ראשון ('מורי אבי') בקבוצה 2, שבמסגרתה נרשם 'ר' אברהם אחי', מחזקת את הסברה שר' אברהם זה הוא אכן אחי של מהר"ם, ולא אחי של פרשן אחר שדבריו כלולים בקובץ.

עיין גם רות, כ"י המבורג (לעיל, הערה 19), מבוא, ראש עמ' ג. ברכות המתים של הייחוסים בקבוצה 3 (ז'צ'ל' ו-ז'צ'וק'ל') שונות במקצת מזו של קבוצה 2. גם בנוסחי ברכות המתים של ר' ברוך בחתימות שבתשובות מהר"ם, כפי שהן לפנינו, יש לעיתים גיוון, ואולי יש כאן שינוי של מעתיק.

נדגל לפי שעה על קבוצה 1, בה כלול ייחוס הביאור עם 'במזל'. בייחוס זה נדון בהמשך הדברים.

אפשר שחלק מלשונות הביאור נשמעו מפיו של ר' ברוך, וחלקן נמצאו רשומות בעיזבונו בוורמייזא. לא ידוע לי על מסורות ביאור אחרות של ר' ברוך.

בקובץ כלולים עוד ביאורים שמקורם בוורמייזא, כגון ביאור שתי הסליחות של ר' מאיר ש"ץ ('אנוש עד דכא' ואומץ יוסיף') שהזכרנו לעיל בהערה 38. אפשר שגם אלה נכתבו בצורה סדורה לראשונה בקובץ הזה.

הכתב לאחר פטירת ר' ברוך, כדי שלא יישכחו. עבודת העריכה התחילה לאחר שנת 1282 (כחלוף שנה לפחות מפטירת ר' ברוך), שהרי אף אחד מן ייחוס הביאורים אינו מזכיר את ר' ברוך בלשון 'הריני כפרת משכבו'.

ב. מהר"ם ליווה את עבודת העורך במשך רוב הקובץ, ודאג לשלב בו את פירושי ר' ברוך אביו שהיו בידו, כשהם מנוסחים על ידו בלשון 'מורי אבי' וכו'. חלק זה של מעשה העריכה ודאי אינו מאוחר לשנת 1286, היא שנת מאסרו של מהר"ם⁵⁹.

ג. בין עריכת ביאורי הסליחות שבדף קמד לבין ביאורי הסליחות שבדף קמו עזב כנראה מהר"ם את וורמייזא. העורך המשיך בעבודתו, ושילב כמה ביאורים שהותיר בידו מהר"ם (לעיל, קבוצה 4). ניסוחם הסופי של ביאורים אלה הוא של העורך, שהרי חסרה בהם הלשון 'מורי אבי'⁶⁰.

ד

נחזור למצבה של ר' ברוך. גודל המצבה, אורך הנוסח הרשום עליה, והעיצוב הגראפי המדויק על פי השורות הארוכות של השיר - כל אלה מיוחדים למצבתו של ר' ברוך, לא תמיד נהגו כך כאשר נכתבו נוסחים מפויטים (קצרים בדרך כלל) על גבי מצבות בוורמייזא⁶¹. כמו במקרים אחרים, בראש המצבה בא הסבר (כעין כותרת) מדוע הוצבה המצבה: 'לזכר צדיק לברכה / ציון זה נערכה / עלי מעשיו הישרים'. קרוב לוודאי שמצבה זו זכתה להיות מפוארת בעיקר בגלל הכבוד הרב שבני הקהילה רחשו לר' ברוך ולמשפחתו המיוחסת, ובעיקר לבנו מהר"ם. עצם חקיקת הנוסח המפויט התאימה במיוחד לר' ברוך, בגלל אהבתו לפיוטים ולפירושיהם⁶².

קטעים מפיוטים הרשומים על מצבות אינו חתומים בשם מחבריהם, ואין דרך לזהות בביתחון מי חיברם. לגבי זהותו של מחבר נוסח המצבה, נוכל רק לדון בכמה

59 אבל אין סיבה להניח שהעריכה של חלק זה נמשכה תקופה ארוכה, ואפשר שלא נמשכה יותר מכמה חודשים, בהם שהה מהר"ם בוורמייזא.

60 היעדרותו של מהר"ם מוורמייזא בזמן סיום עריכת כתב היד יכולה לתמוך במידת מה בהשערתנו לעיל, שמהר"ם לא השתקע בעיר לאחר פטירת אביו. גם הביאור המיוחס למהר"ם עצמו נכתב שלא בפני מהר"ם. אבל נראה שהוא נכתב עוד בימי חייו, כלומר גבול עליון לסיום עריכת הקובץ כולו הוא שנת 1293 (עיין לעיל, הערה 48).

61 השווה למשל את נוסחי המצבות המפויטות ואת צורת הכתיבה של השורות על האבן, אצל לוויזון, נפשות צדיקים (לעיל, הערה 3): מצבה מס' 9 (עמ' 20, כתובה לפי שורות השיר); מס' 11 (עמ' 21, כתובה על פי הצלעיות, החרוז ניכר כל טור שני); מס' 14 ומס' 23 (עמודים 26 ו-42, אלה אינן כתובות לפי שורות השיר).

62 דוגמא נוספת לכך היא הנוסח המפויט שנרשם על מצבתו של ר' מנחם בר יעקב (נפטר בשנת 1203), שהיה גדול פייטני וורמייזא בתקופתו. עיין על כך א' פרנקל, 'עוד על הזמר להצללת וורמייזא', המעין נד, ד (תשע"ד), עמ' 80-81.

אפשרויות, ולהצביע על זו הסבירה ביותר לפי דעתנו.

הנוסח המפויט שנכתב על מצבת ר' ברוך לא יועד לקריאה בציבור ולעיון הגותי-פרשני, אבל לפי שפתו הוא יועד לתלמידי חכמים. הוא נכתב כשיר שבח ארוך, ומשובצות בו מליצות מן המקרא וממקורות התלמוד והמדרש, המתארות את תלמידי החכמים ואת חלקם הצפון להם בעולם הבא. מחבר נוסח המצבה, שהיה בוודאי תלמיד חכם בעצמו, מראה בקיאות במקורות אלה. בכמה מקומות ניכרת בקיאותו של המחבר גם בפיזי אשכנז ובפירושיהם⁶³. סביר שנוסח המצבה נכתב על ידי אחד מבני משפחת ר' ברוך, או על ידי מישהו מבני קהילת וורמייזא שהיה איתם בקשר בעניין עיצוב המצבה והכתוב עליה. תהליך כתיבת הנוסח והכנת המצבה הגדולה ארך בוודאי כמה חודשים; אפשר שהיא הוצבה לא לפני מלאת שנה לפטירת ר' ברוך. מהר"ם היה פייטן פורה, אך לדעתי לא ייתכן שנוסח המצבה חובר בידי מהר"ם עצמו: המילים 'קם בנו תחתיו לשרים', המכוונות למהר"ם, אי אפשר שנכתבו על ידו. בעיה נוספת היא, שנוסח המצבה מזכיר רק בן אחד של ר' ברוך, ואזכור ר' אברהם נעדר ממנה. נראה לי שגם זה לא יכול היה להתקבל על דעתו של מהר"ם. קרוב בעיניי שמהר"ם לא ראה כלל את נוסח המצבה לפני הקמתה, כלומר הוא כלל לא היה בוורמייזא בעת ההכנות, אחרת היה דורש לתקן את הנוסח⁶⁴.

האם אפשר שהנוסח נכתב על ידי ר' אברהם בן ברוך, אחיו של מהר"ם? ר' אברהם עסק לעיתים גם בכתיבת פיוטים: נותרה לנו ממנו קינה (תחילתה: 'אזעק במר לב'), שנכתבה בעקבות גזרת פורצהיים⁶⁵. פיוט זה כתוב בסגנון ובמשקל ספרדי (כדוגמת 'ציון הלא תשאל'), וניכר ממנו שר' אברהם היה בקי בדוגמאות הפיוט הספרדי שנתאזרחו באשכנז החל מאמצע המאה השתים עשרה⁶⁶. כזכור, גם תבנית הנוסח שעל המצבה של ר' ברוך הגיעה לאשכנז מספרד⁶⁷. אם אכן ר' אברהם ניסח את

63 ראה לעיל בעניין 'ברי' (שורה 2); 'קם בנו תחתיו לשרים' (שורה 12), וכן בשילוב הביטוי 'גן רטוב' (שורה 9).

64 אם השערנו זו נכונה, ברור גם שמהר"ם לא התמנה לרב קהילת וורמייזא עוד לפני ניסוח המצבה (השווה לעיל, הערה 15).

65 בפורצהיים אירעו כנראה שתי גזרות, ב-1262 וב-1271. הפיוט של ר' אברהם הוא כנראה על הגזירה של שנת 1271 (עיין זאלפלד [לעיל, הערה 13], עמ' 128-130; הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת [לעיל, הערה 13], עמ' קצא). הפיוט נדפס אצל זאלפלד, שם, עמ' 332 וכן על ידי ברנפלד, ספר הדמעות, ברלין תרפ"ד, א, עמ' שכה.

66 בקינה משולבים כמה ביטויים ספרדיים מובהקים, המזכירים גם ביטויים מתוך 'ציון הלא תשאל': 'בגד זמן ב'; 'בני הזמן בהולד'; 'הזמן מקור חכמה השחית'; 'אורו לילדי יום'; 'מי יעשה לי כנף עוף ארחיק נודי'.

67 אבל שפתו של הנוסח המפויט שעל המצבה היא 'אשכנזית', אין בה ביטויים המאפיינים את

המצבה, מובן מדוע בחר להזכיר בה את אחיו הגדול (במסגרת דברי השבח לר' ברוך), ומדוע נמנע מלציין את עצמו⁶⁶. לכן נראה בעיניי שיש להעדיף אפשרות זו, שר' אברהם הוא מחברו של נוסח המצבה של ר' ברוך אביו. אם אמנם כך הוא, ר' אברהם היה הראשון שעשה שימוש בכינוי 'במז"ל' לגבי ר' ברוך, בעת ששילב אותו בנוסח המצבה⁶⁷. באמת, מהר"ם עצמו לא עשה שימוש בכינוי זה לגבי אביו בשום תשובה או חיבור שלו שישנו בידינו, ודאי לא לפני פטירת ר' ברוך וגם לא אחרי מותו⁷⁰.

נותר עוד לברר כיצד השתלב הביטוי 'במז"ל' בכ"י המבורג 152 במסגרת האזכור הראשון של ר' ברוך בקובץ, כלומר מי מבניו של ר' ברוך כתב את הנוסח 'מפי מו' אבי הרב' [=ה'ר"ב'] במז"ל⁷¹.

נראה שיש לפנינו שלוש אפשרויות: 1. באופן חריג מהר"ם כתב כך, אף על פי שבשאר ייחסי הביאורים בכתב היד הוא הקפיד על ברכת המתים בנוסח ז'צו'ל'ה'ה' או לכל הפחות ז'צו'ק'ל' או ז'צ'ל'. 2. ר' אברהם כתב זאת, והוא שילב את הביאור הראשון, כלומר הוא התחיל את העבודה המשותפת עם עורך כתב היד. לפי אפשרות זו מהר"ם החליף את ר' אברהם בהמשך העבודה. 3. נוסח המקור של כ"י המבורג 152 היה 'מפי מו' אבי הרב' ז'צו'ל'ה'ה', וסופר כ"י המבורג 152 שלפנינו (שהיה אולי בן וורמייזא) אשר הכיר את המצבה, שינה אותו⁷².

דעתי נוטה לאפשרות השלישית. אפשר שמטרתו של התיקון הייתה להבהיר ללומד על מי מוסבים הדברים, שהרי קורא רגיל לא יכול כלל להבין צירוף כגון "מו' אבי הרב" ז'צו'ל'ה'ה'" ללא מידע נוסף. לכן גם נכתבה המילה 'במז"ל' דווקא בהיקרות הראשונה של אזכור ר' ברוך בכתב היד⁷³.

השירה הספרדית.

88 העובדה שרק אחד הבנים נזכר במצבה מקשה גם על האפשרות שגורם שלישי כתב את הנוסח.

69 עיין לעיל, ליד הערה 42.

70 כנזכר לעיל, מהר"ם גם לא כינה את הרמב"ם בכינוי 'הר"ם במז"ל' (הכינוי הרווח בדברי מהר"ם הוא 'משה אבן ימימון'). ספק רב, אבל אפשרי לפי מקור אחד, שמהר"ם עשה שימוש בביטוי 'במז"ל' לגבי דודו ר' יוסף בר מאיר (ראה לעיל, הערה 37 מקור 2). אם אכן כך היה, ואם שימוש זה קדם לפטירת ר' ברוך, אפשר שממנו לקח ר' אברהם את הרעיון לעשות שימוש כזה בנוסח המצבה לגבי ר' ברוך.

71 קשה להניח שהעריכה המקורית הועתקה פעמיים תוך פחות מ-35 שנה: סביר שכ"י המבורג 152 שלפנינו, שנכתב בשנת 1317, הועתק ישירות מן העריכה המקורית שבוצעה בעזרת מהר"ם.

72 אפשרות רחוקה היא שמהר"ם עצמו עשה כך בשביל ההבהרה. על מקרים נוספים, בהם אולי הוסיפו 'במז"ל' להבהרה, עיין לעיל, סוף הערה 37.

הנוסח החקוק על מצבת ר' ברוך וכ"י המבורג 152 (בעריכתו הראשונה) נוצרו בקרבת זמן ובקרבת מקום, לאחר פטירת ר' ברוך. על אף השוני הרב ביניהם, שניהם נמצאו מלמדים זה על זה, הן מבחינת פרטי התוכן והן מבחינת דרכי יצירתם.

החלק המרכזי שבמצבת ר' ברוך - צילום משנת 1913 של כ' הרבסט מוורמייזא

Worms City Archives 302/CH195